

NICO RIEMERSMA

Het Lucasevangelie onder de loep

Opbouw, stijl en theologie

SKAN **D**ALON
NON NOBIS SED POSTERIS

HOOFDSTUK 12

Elia, Johannes en Jezus

Elia mag van alle oudtestamentische personages die in Lucas-Handelingen genoemd worden dan niet de meeste keren voorkomen,¹ hij speelt daarin wel een belangrijke rol. Zeven keer wordt zijn naam in het evangelie genoemd (1,17; 4,25.26; 9,8.19.30.33), waarbij opvalt dat dat één keer gebeurt in de ouverture (1,5-2,52) en alle andere keren in sequentie IIa (3,21-9,50) van het tweede deel (3,1-24,53), in het bijzonder aan het slot daarvan (9,1-50); in sequentie IIb (9,51-24,52) komt zijn naam niet voor.² In de Handelingen der Apostelen, het tweede deel van het lucaanse dubbelwerk, ontbreekt zijn naam zelfs helemaal.

Bestudering van de wijze waarop Elia in het Lucasevangelie voorkomt, laat zien dat hij één keer in de vertellerstekst voorkomt, en wel in het verhaal van de verheerlijking op de berg (9,28-36, zie v. 30). Alle andere keren klinkt de naam Elia uit de mond van verhaalpersonages: in 1,17 uit die van de bode Gabriël, in 4,25.26 van Jezus, in 9,8 van ‘sommigen’, in 9,19 van mensen uit de ‘menigten’ en in 9,33 noemt Petrus zijn naam. Wanneer we deze uitspraken nader bezien, valt op dat de eerste keer dat de engel Gabriël de naam Elia noemt, hij dat doet om Johannes de Doper nader te typeren: ‘hij zal voor zijn aangezicht uitgaan in de geest en de kracht van Elia’ (1,17). Jezus noemt ‘Elia’ twee keer. De eerste keer in een tijdsaanduiding: ‘in de dagen van Elia’ (4,25), de tweede keer als Jezus spreekt over Elia’s zending naar een vrouw in Sarepta (Sarefat bij Sidon) (4,26). In de uitspraken waarin mensen – uit de menigten – zijn naam noemen, doen zij dat in antwoord op de vraag naar Jezus’ identiteit (9,8.19). Deze mensen zijn van mening dat in Jezus Elia is verschenen. Petrus ten slotte noemt de naam van Elia in het kader van zijn voorstel om op de berg drie tenten op te slaan: één voor Jezus, één voor Mozes en één voor Elia (9,33).

Een onderzoek naar de manier waarop de figuur van Elia in Lucas en Handelingen voorkomt, kan echter niet beperkt blijven tot de plaatsen waar zijn naam genoemd wordt. Dat heeft ermee te maken dat Lucas in zijn dubbelwerk nog op

-
- 1 Abraham komt vijftien keer voor in Luc. (1,55.73; 3,8(2x).34; 13,16.28; 16,22.23.24.25.29.30; 19,9; 20,37) en zevenmaal in Hand. (3,13.25; 7,2.16.17.32; 13,26), David dertienmaal in Luc. (1,27.32.69; 2,4.11; 3,31; 6,3; 18,38.39; 20,41.42.44) en elf keer in Hand. (1,16; 2,25.29.34; 4,25; 7,45; 13,22(2x).34.36; 15,16), Mozes tien keer in Luc. (2,22; 5,14; 9,30.33; 16,29.31; 20,28.37; 24,44) en negentienmaal in Hand. (3,22; 6,11.14; 7,20.22.29.31.32.35.37.40.44; 13,39; 15,1.5.21; 21,21; 26,22; 28,23) en Salomo komt twee keer voor in Luc. (11,31; 12,47) en drie keer in Hand. (3,11; 5,12; 7,47).
 - 2 Sommige manuscripten (A C D W Θ Ψ^{f.13} 33 ℳ lat sy^{c.h}) noemen zijn naam aan het slot van de eerste scène van het tweede hoofddeel: ὡς καὶ Ἠλίας ἐποίησεν (Luc. 9,54).

diverse plaatsen op Elia zinspeelt. Dat doet hij als volgt: door een scène zo vorm te geven dat deze doet denken aan een scène uit de Elia-verhalen (1 Kon. 16,29 - 2 Kon. 2,18) dan wel door een zinsnede op te nemen die – sterk of minder sterk – aan de Elia uit de Koningenboeken of Maleachi doet denken.

De uitkomst van deze eerste verkenning is dat Lucas Elia niet met *één* verhaal-personage verbindt, zoals in Marcus en Matteüs, maar met *twee*: Johannes de Doper en Jezus. Het zijn vooral verhaalpersonages die de verbinding leggen, ofwel met Johannes ofwel met Jezus. Eén keer in het Lucasevangelie treedt Elia als een zelfstandig personage op.

In dit hoofdstuk wil ik de wijze waarop Lucas in zijn verhaal aan Elia een plaats geeft nader onderzoeken, juist vanwege het complexe Elia-beeld in het Lucasevangelie. Eerst schenken we aandacht aan de wijze waarop Lucas de relaties tekent tussen Johannes en Elia enerzijds (§ 2) en tussen Jezus en Elia anderzijds (§ 3). Dat brengt ons vervolgens bij de vraag hoe deze twee ‘tekeningen’ zich tot elkaar verhouden (§ 4). Maar wij beginnen met Elia als een zelfstandig verhaalpersonage (§ 1).

1. Elia

De enige keer in Lucas-Handelingen dat Elia als een zelfstandig personage voorkomt, is tevens de laatste keer dat de naam Elia in het dubbelwerk voorkomt. Dat gebeurt aan het slot van het hoofddeel, in het verhaal dat een scharnierfunctie heeft in het Lucasevangelie, dat van de verheerlijking op de berg (9,28-36). Elia treedt daarin op naast Mozes en Jezus. Mozes en Elia zijn met Jezus in gesprek over zijn uittocht (ἐξοδος) die hij in Jeruzalem zou volbrengen (9,31).³ Uit dit gegeven zijn twee conclusies te trekken:

1) Als Elia optreedt naast Jezus kan Jezus moeilijk de teruggekeerde Elia zijn, zoals in 9,8 en 9,19 door mensen uit de menigte wordt uitgesproken.⁴

2) Het feit dat Lucas Elia als een zelfstandig personage opvoert, maakt ook een identificatie van Elia met Johannes weinig logisch (zie Mar. 9,13, vgl. Mat. 17,13). Dit kan er mede toe geleid hebben dat Lucas de Elia-verzen uit zijn bron (Mar. 9,11-13) heeft weggelaten. Een andere reden is het feit dat Lucas ‘het herstellen van alle dingen’ (ἀποκαταστάσις πάντων), waarover in Marcus 9,12 (door Jezus!) gesproken wordt, niet als taak van Johannes de Doper, maar van Jezus zelf ziet (Hand. 3,21).

Dit alles maakt nieuwsgierig hoe Lucas de relatie tussen Johannes de Doper en Elia, respectievelijk tussen Jezus en Elia dan wél ziet.

3 In Hand. 13,24 wordt – door Paulus – gesproken van zijn ἐξοδος (‘intoct’).

4 Zie ook J. Huddleston, What Would Elijah and Elisha Do? Internarrativity in Luke’s Study of Jesus, *JTI* 5,2 (2011), 265-281, spec. 279.

2. Johannes de Doper en Elia

De vraag hoe Lucas Johannes tekent in relatie tot Elia, wordt zeer verschillend beantwoord. Sommige uitleggers zijn van mening dat Lucas Johannes als Elia redivivus dan wel als de nieuwe Elia tekent.⁵ Anderen, onder wie W. Wink, zijn precies de tegenovergestelde opvatting toegedaan: Johannes is niet de nieuwe Elia.⁶ Een positie daartussenin neemt M. Öhler in. Tot een identificatie van Johannes met Elia in de zin van persoonlijk identiek zijn aan Elia komt het in Lucas niet, zo geeft Öhler aan, maar de evangelist beschouwt de Doper wel als vervulling van de Elia-verwachting, zoals die naar voren komt in Maleachi 3,1.23.

Dat men tot zulke verschillende antwoorden komt, kan verklaard worden uit het feit dat Lucas enerzijds een aantal verwijzingen van Marcus naar Johannes als de teruggekeerde/komende Elia weglaat (1), anderzijds Johannes wel degelijk in relatie tot Elia ziet (2):

(1) Lucas neemt de twee impliciete Elia-Johannes-verwijzingen uit het Marcusevangelie, de bron die hij gebruikt heeft, niet op in zijn verhaal. Zo ontbreekt Marcus' portrettering van Johannes waar het om zijn kleding – en voedsel – gaat (Mar. 1,6), een portrettering die sterk aan Elia doet denken: een haren kleed en een leren gordel om zijn lendenen (2 Kon. 1,8).⁷ We zagen hierboven al dat Lucas het slotgesprek aan het eind van het verhaal van de verheerlijking op de berg (Mar. 9,10-13), met daarin de verwijzingen naar Elia – en daarmee impliciet naar Johannes – heeft weggelaten (zie Luc. 9,28-36).⁸ Met deze marcaanse Elia gaat het om Elia als de persoon die komt en alles zal herstellen.

(2) Eén keer in het Lucasevangelie wordt Elia expliciet in relatie gebracht met Johannes. Dat gebeurt in het verhaal van de aankondiging van Johannes' geboorte (1,17), waar de engel Gabriël over hem zegt: 'Hij zal voor zijn aangezicht uitgaan in de geest en de kracht van Elia'. Lucas mag Elia hier dan noemen in relatie tot Johannes, hij vereenzelvigd Johannes hier niet met Elia. Wat hij doet, is aangeven dat Johannes in de lijn van Elia staat. In Johannes' geest en kracht is de geest en kracht van Elia te herkennen. Bovengenoemde uitspraak wordt direct gevolgd door de zin

5 H. Conzelmann, *Die Mitte der Zeit: Studien zur Theologie des Lukas* (BHT 17), Tübingen 1977⁶, 19 (geldt alleen voor de 'Vorgeschichte').

6 W. Wink, *John the Baptist in the Gospel Tradition* (SNTSMS 7), Cambridge 1968, 42-45.

7 Dat betekent niet dat Lucas geen aandacht heeft voor de kleding en het voedsel van Johannes de Doper, zie daarvoor C.G. Müller, *Kleidung als Element der Charakterzeichnung im Neuen Testament und seiner Umwelt: Ein Streifzug durch das lukanische Erzählwerk*, *SNTU* 28 (2003), 187-214, spec. 204-207, die daarvoor wijst op 1,15 en 7,25.33.

8 M. Öhler, *Elia im Neuen Testament: Untersuchungen zur Bedeutung des alttestamentlichen Propheten im Neuen Testament* (BZNW 88), Berlin & New York 1997, 88, geeft als verklaring voor deze weglating: 'Es ist vielmehr daran zu denken, daß Lk die Erwartung der Apokatastasis Jesus mit seiner Parusie zuspricht (Act 3,21; cf. 1,6). Die Bestätigung Jesu, daß die Wiederherstellung mit dem Kommen des Elia zusammenfalle, widerspräche der eschatologischen Konzeption des Lk.'

‘om de harten der vaderen te keren tot de kinderen’, woorden die een lezer aan Maleachi 3,23 (vgl. Jezus Sirach 48,10) doen denken, waar van Elia gezegd wordt dat hij het hart van de vaderen zal keren tot de kinderen en het hart van de kinderen tot de vaderen.⁹

Bij deze expliciete verwijzing naar Elia kunnen we het niet laten. Nog op twee andere plaatsen in het evangelie waar het over Johannes gaat, wordt door Lucas op Elia gezinspeeld: 1,76, waar vader Zacharias de volgende profetische woorden over zijn zoon spreekt: ‘want je zult uitgaan voor het aangezicht van de Heer om zijn wegen te bereiden’, en 7,27, waar Jezus over Johannes zegt: ‘Deze is het over wie geschreven staat: “Zie, ik zend mijn bode voor uw aangezicht uit, die uw weg zal voorbereiden voor u uit.”’ In 7,27 herneemt Jezus Maleachi 3,1. De parallelle structuur van Maleachi 3,1: ‘Zie, ik zend mijn bode, die voor mijn aangezicht de weg bereiden zal’ en 3,23: ‘Zie, ik zend u de profeet Elia’ doet vermoeden dat de zending van de bode voorafgaande aan de dag van de komst van de Heer (Mal. 3,1) identiek is aan de zending van Elia voorafgaande aan de komst van de grote en geduchte dag des Heren (Mal. 3,23).¹⁰ Ook Lucas 1,76 kan opgevat worden als een verwijzing naar deze tekst.

Uit deze gegevens zijn de volgende conclusies te trekken:

(1) Als Lucas in relatie tot Johannes over Elia spreekt, expliciet of impliciet, dan maakt hij uitsluitend gebruik van gegevens uit het profetenboek Maleachi. Lucas doet het op dezelfde wijze als in Maleachi gebeurt. Als Maleachi Elia noemt (Mal. 3,22-24), dan volgt Lucas hem daarin (Luc. 1,17). Noemt Maleachi Elia’s naam niet expliciet (3,1), dan doet ook Lucas dat niet (1,76; 7,27). We merken hierbij nog op dat steeds gezaghebbende verhaalpersonages, de engel Gabriël, de met de Geest vervulde Zacharias en Jezus, de link leggen met Maleachi.

(2) Lucas vult de Elia-rol van Johannes op een zeer bepaalde manier in. Zo laat hij het element van de kleding weg dat aan de Elia uit de Koningenboeken doet denken. Een ander aspect dat volgens Lucas niet bij de Elia-rol van Johannes past, is dat van iemand die komt en alles herstelt (Mar. 9,12; Mat. 17,12). Ook dat laat Lucas weg. De Elia-rol in relatie tot Johannes concentreert zich uitsluitend op die als voorganger en wegbereider van de Heer (1,17,76 en 7,27). Het is deze rol waarvan in Maleachi sprake is.

9 Vgl. Öhler, *Elia im Neuen Testament*, 82: ‘An die Nennung Elias angefügt ist eine Wiederaufnahme der Eliaverheißung.’ Voor een verdere intertekstuele analyse van Luc. 1,17, zie B.J. Koet, *Elijah as Reconciler of Father and Son. From 1 Kings 16:34 and Malachi 3:22-24 to Ben Sira 48:1-11 and Luke 1:13-17*, in: J. Corley & H. van Grol (ed.), *Rewriting Biblical History: Essays on Chronicles and Ben Sira in Honor of Pancratius C. Beentjes* (DCLS 7), Berlin 2011, 173-190.

10 Zie E. Assis, *Moses, Elijah and the Messianic Hope: A New Reading of Malachi 3,22-24*, *ZAW* 123/2 (2011), 207-220, i.h.b. 214-215; D.M. Miller, *The Messenger, the Lord, and the Coming Judgement in the Reception History of Malachi 3*, *NTS* 53 (2007), 1-16, spec. 3 (n. 11).

(3) We kunnen niet in algemene zin spreken van vereenzelviging van Johannes de Doper met Elia. Van identificatie is alleen sprake waar het gaat om Elia als wegbereider van de Heer Jezus (zie Luc. 7,24, Mal. 3,1). Met M. Öhler is het misschien nog beter om te spreken van vervulling van deze Elia-traditie uit Ma-leachi.¹¹

3. Jezus en Elia

Hoe ziet de relatie tussen Jezus en Elia eruit? Hebben we dan misschien in Jezus met Elia redivivus te maken? Is hij de nieuwe Elia¹², in die zin dat in de persoon en zending van Jezus de joodse verwachting met betrekking tot de terugkeer van Elia zich verwezenlijkt? Wil Lucas laten zien dat Jezus meer is dan Elia? Of gaat het Lucas om niet meer dan Jezus te tekenen met behulp van de Elia-verhalen?

Ik kan echter pas antwoord op de vraag geven als eerst duidelijk is op welke tekstgegevens we ons baseren. Allereerst komen die plaatsen in aanmerking waarin een directe relatie tussen Jezus en Elia gelegd wordt: 4,25-27, aan het 'begin' van het Galilea-deel (3,21-9,50), in de scène van Jezus' optreden in de synagoge van Nazaret (4,16-30), waar Jezus, als hij zijn 'mission statement' toelicht, verwijst naar de zending (van Godswegen) van Elia en Elisa naar kwetsbare mensen buiten Israël (4,25-27). Daarmee geeft hij aan dat zijn zending in de lijn van deze twee profeten gezien moet worden. Daarnaast wordt ook een directe relatie gelegd in 9,8.19, aan het 'slot' van het Galilea-deel. Hier komt het twee keer tot vereenzelviging van Jezus met Elia. De wonderbare spijziging (9,10b-17)¹³ heeft geen invloed op de visie van de menigte (9,19). Dat blijkt uit het feit dat zich geen veranderingen voordoen in de visies op Jezus (vgl. 9,7-8 met 9,19).

Maar dat is nog niet alles. Lucas zinspeelt namelijk nog diverse malen op het Elia-verhaal (in 1-2 Koningen en Jezus Sirach 48,1-11). Onder de exegeten bestaat echter geen uniformiteit over de vraag waar in het Lucasevangelie steekhoudende verwij-

11 Öhler, *Elia im Neuen Testament*, 82.83.89.

12 Zo P. Dabek, Siehe, es erschienen Moses und Elias, *Bib* 23 (1942), 175-189; R. Swaeles, Jésus, nouvel Élie, dans saint Luc, *AsSeign* 69 (1964), 41-66; P. Hinnebusch, Jesus, the New Elijah in Saint Luke, *BiTod* 31 (1967), 2175-2182; J.-D. Dubois, La figure d'Élie dans la perspective lucanienne, *RHPR* 53 (1973), 155-176; F. Gils, *Jésus prophète d'après les évangiles synoptiques*, Leuven 1977, 26-27; J.G. Kelly, Lucan Christology and the Jewish-Christian Dialogue, *JES* 21/4 (1984), 688-708.

13 N.A. Riemersma, Gestild en stil. Samenhang en context van Lucas 9:10-17, *Coll* 40/1 (2010), 21-38.

zingen naar het Elia-verhaal voorkomen.¹⁴ Daar komt bij dat de genoemde verwijzingen zeer verschillend van karakter zijn. Een aantal keren speelt Lucas met een scène uit de Elia-verhalen, een andere keer is het een zinswending die aan een zinswending uit de Elia-cyclus doet denken. De volgende parallellen worden genoemd:

1. Lucas 1,5-7 // 1 Koningen 16,29-17,1 (introdunctie);
2. Lucas 2,45-46 // 2 Koningen 2,17 (driedaagse zoektocht);
3. Lucas 3,21; 6,12; 9,18.28v.; 11,1; 22,32 // 1 Koningen 17,2.20-22; 18,36v.42; 19,4.9-18; 2 Koningen 1,10.12 (man van het gebed);
4. Lucas 4,1-2 // 1 Koningen 19,4-8 (veertig dagen vasten in de woestijn);
5. Lucas 7,1-10 // 1 Koningen 17,1-16 (redding van kind);
6. Lucas 7,11-17 // 1 Koningen 17,17-24 // Jezus Sirach 48,5 (dodenopwekking van de zoon van een weduwe);
7. Lucas 7,18-35 // 1 Koningen 22,1-38 (verwerping van de profeet);
8. Lucas 8,1-3 // 1 Koningen 18 (mensen verzameld rond de profeet);
9. Lucas 9,51-19,28 // 2 Koningen 2,1-18 (laatste reis, voorafgaand aan de hemelvaart);
10. Lucas 9,51; 24,50-51; Handelingen 1,1-11 // 2 Koningen 2,1-18 // Jezus Sirach 48,9 (de hemelvaart);
11. Lucas 9,54-55 // 2 Koningen 1,9-18 // Jezus Sirach 48,3 (verzoek om een verterend vuur dat uit de hemel neerdaalt);
12. Lucas 9,61-62 // 1 Koningen 19,19-21 (alvorens te volgen eerst afscheid willen nemen van de familieleden);
13. Lucas 10,4 // 2 Koningen 4,29 (niemand onderweg groeten);¹⁵
14. Lucas 12,24 // 1 Koningen 17,1-7 (raven in het kader van het voeden);
15. Lucas 12,49-53 // 1 Koningen 18,38 en 2 Koningen 1,9-14 // Jezus Sirach 48,1 (profeet/man van vuur);

14 De exegeten die parallellen aanwijzen, zijn: Dabek, Siehe, es erschienen, 180-189; Swaeles, Jésus, nouvel Élie, 57-66; Hinnebusch, Jesus, the New Elijah, 2175-2182; Dubois, La figure d'Élie, 167-176; C.A. Evans, Luke's Use of the Elijah/Elisha Narratives and the Ethic of Election, *JBL* 106/1 (1987), 75-83, spec. 77-83; R.J. Miller, Elijah, John and Jesus in the Gospel of Luke, *NTS* 34 (1988), 611-622; T.L. Brodie, Luke-Acts as a Imitation and Emulation of the Elijah and Elisha Narrative, in: E. Richard (ed.), *New Views on Luke and Acts*, Collegeville 1990, 78-85; U. Kellermann, Zu den Elia-Motiven in den Himmelfahrtsgeschichten des Lukas, in: P. Mommer & W. Thiel (Hg.), *Altes Testament Forschung und Wirkung*. Fs. H. Graf Reventlow, Frankfurt am Main e.a. 1994, 123-137; Öhler, *Elia im Neuen Testament*, 175-244; T.L. Brodie, *The Birthing of the New Testament: The Intertextual Development of the New Testament Writings*, Sheffield 2006, 284-324.339-345.351-364.377-382.385-401; C. Pichon, Un parallèle entre Jésus, Jean-Baptiste et Élie: Présupposés méthodologiques, *RSR* 82/4 (2008), 497-516; A. Denaux, 'L'hypocrisie des Pharisiens et le dessein de Dieu: Analyse de Lc., XIII,31-33', in: *Studies in the Gospel of Luke: Structure, Language and Theology* (TThS 4), Berlin 2010, 181-222, spec. 214-216; Bij J. Rindos, *He of Whom It is Written: John the Baptist and Elijah in Luke* (OBS 38), Frankfurt am Main 2010, blijft de bespreking van de parallellen beperkt tot de relatie Johannes de Doper en Elia.

15 Miller, Elijah, John and Jesus, 613, '... echo 2 Kings 4.29, where Elijah speaks similarly to one of his disciples.' Problematisch aan de parallelle is dat het in 2 Kon. 4,29 niet om Elia, maar Elisa gaat.

16. Lucas 12,54-56 // 1 Koningen 18,44 (de wolk als een teken van regen);
17. Lucas 13,31-35 // 1 Koningen 19 (doden van de profeten, bedreiging, gaan, morgen);
18. Lucas 22,29-30 // 1 Koningen 18,31 (smeden/herstellen van eenheid);
19. Lucas 22,37-38 // 1 Koningen 19,4 ('Het is genoeg');
20. Lucas 22,39-46 // 1 Koningen 19,4-8 (twijfel en zwakte, zending van de engel,¹⁶ overwinnen van de situatie en gewonnen geven aan de wil van God);
21. Lucas 23,2 // 1 Koningen 18,17 (verderven van het volk);
22. Lucas 23,45 // 2 Koningen 2,12 (het scheuren – van het voorhangsel van de tempel bij Jezus' sterven, respectievelijk van zijn kleren door Elisa bij de hemelvaart van Elia);
23. Lucas 24,49; Handelingen 1,4 // 2 Koningen 2,4.6.9 (de opdracht om te bestemder plaats te blijven);
24. Lucas 24,49 // 2 Koningen 2,13 (bekleed worden);
25. Handelingen 1,9,11 // 2 Koningen 2,12 (niet meer zien van degene die ten hemel vaart);
26. Handelingen 5,1-11 // 1 Koningen 20,1-21; 21,1-29 (hebzucht);
27. Handelingen 6,9-14 // 1 Koningen 21,8-13 (beschuldiging en steniging).

Niet elke genoemde overeenkomst is even overtuigend. Dat geldt in het bijzonder voor de parallellen 4, 7, 8, 14, 16, 18, 19, 21, 25. Ze zijn te weinig specifiek en te zeer op een enkel woord of frase gericht, soms zelfs is de relatie speculatief te noemen, zoals het scheuren van het voorhangsel van de tempel en het scheuren van de mantel door Elisa. Gezocht is ook de overeenkomst tussen Lucas 22,38 en 1 Koningen 19,4, terwijl er niet meer is dan een minimale overeenkomst in woordgebruik (gebruik van dezelfde stam *ἰκαν-*): *ἰκανόν ἐστίν/ἰκανούσθω*. Onder 'gezocht' rekenen we ook een aantal parallellen die door T.L. Brodie worden genoemd (1,7,8,25,26).¹⁷ Brodie lijdt aan parallellomania.

Er valt veel voor te zeggen om de parallellen te beperken, allereerst tot die plaatsen waar tussen de Elia-verhalen (1 Kon. 17 – 2 Kon. 2) en het Lucasevangelie karakteristieke literaire overeenkomsten zijn te noteren. Overeenkomsten die slechts uit een enkel woord of woordcombinatie bestaan zoals 'veertig dagen' (4), 'raven' (14), 'vuur' (15), 'wolk' (16), 'scheuren' (22) komen minder in aanmerking.¹⁸ Wanneer we naar de overblijvende parallellen kijken, maken we onderscheid tussen parallelle zinswendingen (1) en parallelle scènes (2). Tot de eerste categorie reke-

16 In diverse – waaronder ook belangrijke – handschriften (B⁷⁵ N¹ A B N T W 579. 1071*. l 844 pc f sy^s sa bo^{pt}) ontbreken de verzen 43-44.

17 Brodie, *The Birthing of the New Testament*, 284-289.312-324.339-345.385-390.391-401.

18 Zie voor commentaar op 14,15.16 Öhler, *Elia im Neuen Testament*, 229-230.

nen we de volgende parallellen: 2,¹⁹ 17,²⁰ 21. Onder de tweede categorie vallen de parallellen 6, 10, 23, 24, 25 en 11.

Ons ontbreekt de ruimte voor een nadere bestudering van alle parallellen, wij beperken ons hier tot de tweede categorie: de parallelle scènes (Luc. 7,11-17; 9,51-56; Hand. 1,1-11).

Lucas 7,11-17

Met betrekking tot 7,11-17 is er bijna geen uitlegger die niet verwijst naar het verhaal van de opwekking van de dode jongeman, zoon van een weduwe, door Elia (1 Kon. 17,17-24).²¹ In beide verhalen gaat het om een dodenopwekking van een zoon van een weduwe, door Jezus respectievelijk Elia. Lucas neemt een aantal specifieke elementen uit de Septuaginta (LXX) van 1 Koningen 17,7-24 op ('gaan naar', 'poort van de stad', 'weduwe', 'zoon', uitspraak over [de identiteit van] de wonderdoener) naast de minder karakteristieke zegswijzen 'en zie' en 'en het gebeurde'.²² De meest significante overeenkomst wordt duidelijk uit een blik op LXX 1 Koningen 17,23 en Lucas 7,15. We hebben in Lucas 7,15 met een letterlijk citaat te maken, dat Lucas niet expliciet maakt. Alleen de lezer die bekend is met 1 Koningen 17,17-24 kan het herkennen.²³ De identificatie van Jezus met Elia in het Lucasevangelie is hier het grootst, Lucas zegt namelijk precies hetzelfde over Jezus als eerder in 1 Koningen 17 over Elia gezegd werd: 'en hij gaf hem aan zijn moeder' (7,15 vgl. 9,42). Het mag opvallend heten dat Lucas hier wel het Koningenverhaal herneemt, maar niet de naam Elia noemt. In plaats daarvan spreekt hij van 'een groot profeet'. Heeft dat misschien te maken met de opvatting van Lucas dat Jezus geen tweede Elia is, maar meer is dan Elia? Lucas noemt Jezus tenslotte 'Heer' en aan het slot wordt over het gebeuren gesproken als een omzien van God naar zijn volk.²⁴

19 Een vergelijking tussen beide teksten laat een fors verschil zien. Terwijl in 2 Kon. 2,17 de vijftig man drie dagen lang zoeken, maar Elia niet vinden, doet zich in Luc. 2,44-46 de omgekeerde situatie voor: na drie dagen zoeken vinden de ouders van Jezus hem. Ik merk ten slotte op dat de situaties (het onderweg kwijtraken van een kind, resp. een hemelvaart) zeer verschillend zijn. In de marge van NA²⁸ wordt bij Luc. 2,44-46 niet naar 2 Kon. 2,17 verwezen.

20 Een vergelijking tussen beide teksten laat wel een verschil zien: in 1 Kon. 19,1 is sprake van het doden van de profeten door Achab in Samaria, in Luc. 13,34 spreekt Jezus over Jeruzalem als de stad die de profeten doodt.

21 Zie ook de buitenmarge van NA²⁸ bij Luc. 7,11v: '1Rg 17:9s' en 7,12-16: '1Rg 17,17-24'.

22 T.L. Brodie, *Towards Unraveling Luke's Use of the Old Testament: Luke 7.11-17 as an Imitatio of 1 Kings 17,17-24*, NTS 32 (1986), 247-267; N.A. Riemersma, *Aan de dode een wonder gedaan: Een exegetisch-hermeneutische studie naar de dodenopwekking in Lucas 7,11-17 in relatie tot 1 Koningen 17,17-24 en Vita Apollonii IV*, 45 (ACEBTSS 14), Bergambacht 2016.

23 NA²⁸ drukt Luc 7,15 (καὶ ἔδωκεν αὐτὸν τῇ μητρὶ αὐτοῦ) niet cursief als een citaat af, zoals dat wel in 9,54 gebeurt (πῶρ καταβῆναι ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἀναλῶσαι αὐτοῦς).

24 Zie voor een uitgebreide analyse van de wijze waarop Lucas 1 Kon. 17,7-24 heeft verwerkt in Luc. 7,11-17 Riemersma, *Aan de dode een wonder gedaan*, 182-203.

Lucas 9,51-56

Dat Lucas 9,51-56 een sterke parallellie vertoont met LXX 2 Koningen 1,1-18 wordt algemeen erkend.²⁵ De literaire overeenkomsten tussen beide teksten zijn: 'het zenden van boden' (Luc. 9,52 // 2 Kon. 1,2), Samaria/Samaritanen (Luc. 9,52 // 2 Kon. 1,1) en 'het gaan van de boden' (Luc. 9,52 // 2 Kon. 1,2). De treffendste overeenkomst betreft 'het neerdalen van vuur uit de hemel om mensen te verteren' (Luc. 9,54 // 2 Kon. 1,10.12.14), een zegswijze die nergens anders in Tanach voorkomt. Staaft dat ook het beeld van Jezus als de teruggekeerde Elia? Dat lijkt mij om twee redenen problematisch:

(1) Er is geen parallellie tussen Jezus en Elia. Terwijl in 2 Koningen 1 Elia deze woorden in zijn mond nam, herneemt niet Jezus deze woorden, maar zijn het twee van zijn leerlingen, Jakobus en Johannes.

(2) Terwijl Elia vuur uit de hemel bepleit, ten bewijze dat hij een 'man Gods' is, wijst Jezus een dergelijk verterend vuur juist af.

De conclusie moet luiden dat Jezus hier nu juist sterk van Elia afwijkt.

Handelingen 1,1-11

Niet minder significant is de parallellie tussen het verhaal van Jezus' en dat van Elia's hemelvaart (Hand. 1,1-11 // 2 Kon. 2,1-18).²⁶ Hierboven noemde ik al diverse overeenkomsten. Allereerst het woord ἀναλαμβάνεσθαι, het 'opgenomen worden (in de hemel)' (Hand. 1,11, vgl. ἀναλήμψις in Luc. 9,51) // 2 Kon. 2,9.10.11), daarnaast de opdracht om te bestemder plaats te blijven (Luc. 24,49; Hand. 1,4 // 2 Kon. 2,4.6.9),²⁷ het 'niet meer zien van degene die ten hemel gevaren is' door degenen die erbij aanwezig zijn (Hand. 1,9.11 // 2 Kon. 2,12) en het 'bekleed worden' (Luc. 24,49 // 2 Kon. 2,13). We hebben hier echter meer met thematische dan met literaire overeenkomsten te maken.

Eigenlijk is de enige letterlijke overeenkomst tussen beide hemelvaartverhalen het werkwoord ἀναλαμβάνεσθαι (dat in 2 Kon. 2 drie keer (vv. 9.10.11) voorkomt en in Handelingen 1 één keer [v. 11]).²⁸ Het moge duidelijk zijn: ἀναλαμβάνεσθαι is een belangrijke overeenkomst, toch doet zich ook een fors verschil voor. Ten eerste kun je stellen dat Elia meer op een lijn staat met Henoch (Genesis 5,24); beiden zijn niet gestorven maar direct in de hemel opgenomen, terwijl Jezus voordien aan het kruis is gestorven. Jezus' hemelvaart is te beschouwen als de voleinding van de

25 A. Denaux, The Use of Scripture in Luke 9:51-56, in: B.J. Koet e.a. (ed.), *The Scriptures of Israel in Jewish and Christian Tradition*. Fs. M.J.J. Menken (NovTSup 148), Leiden 2013, 57-79.

26 A.W. Zwiep, *The Ascension of the Messiah in Lukan Christology* (NovTSup 87), Leiden e.a. 1997, 194, noemt 2 Kon. 2,1-18 'Luke's primary source of inspiration'.

27 Tussen beide uitspraken doet zich echter wel een verschil in oriëntatie voor. In Luc. 24,49 en Hand. 1,4 gaat het om een blijven (wachten) met het oog op de vervulling van de belofte van 'bekleding met de kracht uit de hoge', in 2 Kon. 2 gaat het over Elia die alleen, zonder Elisa, naar de Jordaan gaat.

28 Daarnaast komen ook andere formuleringen voor: ἀνεφέρετο εἰς τὸν οὐρανόν in Luc. 24,51, ἐπὶ ῥῆθι in Hand. 1,9 en πορευόμενον εἰς τὸν οὐρανόν in 1,10.

opstanding. Een tweede punt is dat in beide verhaalcomplexen er weliswaar sprake is van een relatie tussen de hemelvaart en het geven van de geest aan de opvolger(s) van degene die ten hemel is gevaren (Elia > Elisa; Jezus > apostelen), maar er doet zich ook een verschil voor. In 2 Koningen 2 maken die twee, hemelvaart en gave van de geest, deel uit van een en hetzelfde gebeuren, in Handelingen 1 en 2 spelen die twee gebeurtenissen zich op verschillende momenten af. Een derde verschilpunt betreft de opvolger(s). In 2 Koningen 2 gaat het om één opvolger, in Handelingen 2 is de groep veel groter.

Het mag duidelijk zijn, beide hemelvaartverhalen kennen overeenkomsten, maar ook verschillen. Is dat wat Lucas wil: duidelijk maken dat Jezus toch ook weer anders is dan Elia?

Uit deze gegevens zijn de volgende conclusies te trekken:

(1) Bestudering van de relatie tussen Jezus en Elia laat zien dat Lucas bij het beschrijven van die relatie steeds teruggrijpt op de Elia-figuur uit de Koningenboeken (en Jezus Sirach), en nergens op de Elia-figuur van het boek Maleachi.²⁹

(2) Het zijn vooral de begin- en de slotverhalen van de Elia-cyclus (1 Kon. 17,7-16 + 17,17-24, resp. 2 Kon. 1-2), waarop Lucas in zijn evangelie zinspeelt.

(3) De verbinding tussen Jezus en Elia komt op cruciale punten in het Lucasevangelie voor: aan het begin (4,25-27) en het einde (9,8.19) van sequentie IIa en aan het begin (9,51-56) en het einde (24,50-53) van sequentie IIb (resp. het begin van het tweede boek [Hand. 1,1-11]). Opgemerkt zij dat de naam Elia in relatie tot Jezus alleen in sequentie IIa (3,21-9,50) voorkomt. Het zijn steeds verhaalpersonages die de naam Elia noemen. Jezus noemt Elia's naam zelf één keer. Hij doet dat bij zijn optreden in de synagoge van Nazaret als hij zijn zending toelicht. Aan het slot van het eerste hoofddeel zijn het mensen uit de menigte die in Jezus Elia zien. Dit moet niet direct terzijde worden geschoven als een onjuiste opvatting over Jezus. Deze gedachte krijgt in het evangelie namelijk zelf ook voedsel.³⁰ Zij zien in Jezus' optreden de aandacht van Elia en Elisa voor de meest kwetsbare buitenstaanders terug. Een significant voorbeeld daarvan is de dodenopwekking van een enige zoon van een weduwe. Lucas herneemt hier het verhaal uit 1 Koningen 17,17-24. De identificatie van Jezus met Elia is het grootst waar Lucas precies hetzelfde zegt over Jezus als eerder over Elia klonk: 'en hij gaf hem aan zijn moeder' (7,15, vgl. 9,42). In

29 Contra Miller, Elijah, John and Jesus, 612 (n. 2).615, die – met J.A. Fitzmyer, *The Gospel according to Luke I-IX* (AB 28), New York e.a. 1981, 472 – ἐρχεται in 3,16 (zoals in Mar. 1,7) houdt voor een zinspel op Mal. 3,1; Johannes de Doper zou hier de eschatologische rol van Elia aan Jezus toekennen. De context van dit vers doet echter eerder vermoeden dat dit ἐρχεται in verband met 3,15 – het komen van de Χριστός – gelezen moet worden. Daarbij, een enkel woord (ἐρχεται) lijkt ook te weinig voor de opvatting dat we hier met een zinspel op Mal. 3,1 te maken hebben.

30 Vgl. J.A. Darr, *Herod the Fox: Audience Criticism and Lukan Characterization* (JSNTSS 163), Sheffield 1998, 165-166; Huddleston, What Would Elijah, 268, n. 9 + 279, n. 54; N.A. Riemersma, Tussen horen en zien. Opvattingen over Jezus in Lucas 9,7-9, *Coll* 42/1 (2012), 84-101, spec. 91-96.

sequentie IIb (9,51-24,53) komt de naam Elia niet voor. Mag de lezer dat gegeven als een signaal opvatten dat Jezus in de weg die hij hier gaat, *niet* op Elia lijkt? Dat Jezus van Elia verschilt, blijkt nog op een andere manier. Direct aan het begin van sequentie IIb wijst Jezus het af om vuur van de hemel te laten neerdalen als middel om te laten zien wie hij is. Jezus kiest voor een geheel andere weg.

(4) Met betrekking tot de wijze waarop Lucas over Jezus spreekt in relatie tot Elia kan de exegeet niet tot eenduidige uitspraken komen, bijvoorbeeld dat Jezus in het Lucasevangelie de nieuwe Elia is. Soms lijkt Jezus sprekend op Elia, maar op andere momenten handelt hij anders. Doet Jezus in zijn wonderen aan de kwetsbare buitenstaanders sterk aan Elia denken (eerste hoofddeel), in zijn lijdensweg verschilt hij helemaal van hem (tweede hoofddeel). Is het misschien ook daarom dat Lucas geen verwijzing naar Elia heeft in de kruisigingsscène (i.t.t. Marcus, zie 15,35)?

(5) De slotconclusie die we moeten trekken is dat Lucas Jezus niet als een Elia tekent, maar veel meer de Elia-figuur uit de Koningenboeken gebruikt om te laten zien dat Jezus op een eigen wijze in die oudtestamentische, profetische traditie staat.

4. Johannes de Doper-Elia en Jezus-Elia

Elia wordt in het Lucasevangelie met twee personen verbonden. Blijkbaar hebben beide gestalten, Johannes en Jezus, zodanig iets van Elia dat zij met deze oudtestamentische figuur geassocieerd kunnen worden. Het mag dan om een oudtestamentische gestalte gaan, het is in dit verband relevant om erop te wijzen dat Elia in verschillende verhaalcomplexen voorkomt: in 1 Koningen 17 – 2 Koningen 2 en in Maleachi. We zagen dat Lucas, als hij over Johannes spreekt in relatie tot Elia (1,17.76; 7,27), hem verbindt met de Elia uit het *profetenboek* Maleachi (Mal. 3,1.22-24). Treedt de naam Elia op in relatie tot Jezus, dan verbindt Lucas Jezus met de Elia uit de *Koningenboeken*.³¹ Dat past geheel in het dominante beeld waarop Lucas beide gestalten aan het begin van het evangelie tekent; de een als profeet en de ander als (een profetische) koning.³² Maar ook valt te constateren dat de identificatie van Johannes de Doper met Elia groter is dan die van Jezus met Elia uit de Koningenboeken. Door zowel Johannes de Doper als Jezus met Elia te verbinden, krijgt de parallellie tussen hen beiden aan het begin van het evangelie, nog weer op een andere manier gestalte. Het toont hoe hecht Johannes en Jezus met elkaar zijn verbonden.

31 J.S. Croatto, Jesus, Prophet like Elijah, and Prophet-Teacher like Moses in Luke-Acts, *JBL* 124/3 (2005), 451-465; Miller, The Messenger, the Lord, 3.16.

32 Zie hoofdstuk 2.

Inhoudsopgave

WOORD VOORAF	5
1 ♦ DE MACROSTRUCTUUR VAN HET LUCASEVANGELIE	15
1. Uitgangspunt	
2. Eerste deel (1,5-2,52)	
3. Tweede deel (3,1-24,53)	
4. Opbouw van het Lucasevangelie	
2 ♦ DE STRUCTUUR VAN DE OUVERTURE (LUCAS 1-2)	37
1. Afbakening	
2. Structuur van Lucas 1-2	
3. Parallellie en <i>synkrisis</i>	
4. Johannes en Jezus	
5. Voorstel voor leesrooster in Advent	
3 ♦ ONBEGRIIP OVER JEZUS' EERSTE WOORDEN (LUCAS 2,40-52)	50
1. In de context van wijsheid en begrip	
2. Familie	
3. Structuur van Lucas 2,41-51	
4. Zoeken en vinden	
5. Woordenwisseling tussen moeder en kind	
6. Lucas 2,49 in vertaling	
7. Problemen	
8. Vertaling van Lucas 2,40-52	
9. Onbegrip	
4 ♦ HET BEGIN VAN JEZUS' OPTREDEN (LUCAS 3,21-22)	60
1. Complexe syntaxis	
2. Structuur en vertaling van Lucas 3,21-22	
3. Doop (A) – Stem (A')	
4. Gebed (B) – Heilige Geest (B')	
5. Lucas 3,21-22 in relatie tot 3,1-20	
6. Genre van Lucas 3,21-22	
7. Lucas 3,21-22 als onderdeel van 3,21-4,1a	
8. Structuur van 3,21-4,1a	
9. Lucas 3,21-4,1a als het begin van 3,21-4,44	
10. Relatie tussen 3,21-4,1a en 4,15-30	

5 ♦ DE DUIVEL/SATAN IN LUCAS-HANDELINGEN	72
1. Duivel en satan	
2. Duivel en bedrog	
3. Satan en leugen	
4. Misleiden, verleiden en beproeven	
5. Drie verzoeken (Lucas 4,1b-14a)	
6. Structuur van Lucas 4,1b-14a	
7. De keizer in Rome en de duivel	
8. De satan en de heilige Geest	
9. Balans	
6 ♦ ‘SPREEK MET EEN WOORD EN MIJN KIND MOET GENEZEN’ (LUCAS 7,1-10)	82
1. Vertaling van Lucas 7,1-10	
2. Plaats van Lucas 7,1-10 in de context	
3. Structuur van Lucas 7,1-10	
4. Slaaf, zoon, liefdesknaap?	
5. Onder gezag geplaatst?	
6. Verlangde afstand tussen jood en heiden?	
7. Ontbrekend heilswoord?	
8. Belangrijkste betekenislijnen	
9. Rolmodel	
7 ♦ ‘JONGEMAN, IK ZEG JE: “ONTWAAK” (LUCAS 7,14)	103
1. Duiding en betekenis	
2. Relatie tussen oproep en uitvoering	
3. Slapen en ontwaken	
4. Context van Lucas 7	
5. Conclusie	
8 ♦ DE DODENOPWEKKING ALS DAAD VAN COMPASSIE (LUCAS 7,11-17)	108
1. Vertaling van Lucas 7,11-17	
2. Structuur van Lucas 7,11-16+17	
3. Twee scharnierenmomenten	
4. Opwekking van de dode	
5. Moeder en zoon	
6. In de poort wordt recht gedaan	
7. Geen reactie	
8. De dodenopwekking als daad van compassie	
9 ♦ DE DODENOPWEKKING ALS METAFOOR (LUCAS 7,16)	116
1. Twee uitspraken	
2. ‘Een groot profeet is onder ons opgewekt’	
3. ‘God heeft naar zijn volk omgezien’	
4. Conclusie	

10 ♦ DE VRAAG VAN JOHANNES DE DOPER (LUCAS 7,18-23)	125
1. Vertalingen van 7,19.20	
2. Vertaling van Lucas 7,18-23	
3. Structuur van Lucas 7,18-23	
4. Aanleiding van de vraag	
5. 'Bent u degene die zou komen ...?' (7,19.20)	
6. 'Hij die sterker is dan ik komt' (3,16)	
7. Reden van de vraag	
8. Antwoord van Jezus	
9. Gelukkige mensen	
10. Laatste woorden van Johannes	
11 ♦ JOHANNES DE DOPER IN HET LUCASEVANGELIE	136
1. Johannes de Doper in het Marcusevangelie	
2. Verwerking door Lucas	
3. Een verhaal met onderbrekingen	
4. Maar toch ook een doorlopend verhaal	
5. Evaluatie door Jezus van Johannes de Doper	
6. Parallellie	
7. Overtreffend parallellisme?	
8. Parallelae vitae	
9. Balans	
12 ♦ ELIA, JOHANNES EN JEZUS	156
1. Elia	
2. Johannes de Doper en Elia	
3. Jezus en Elia	
4. Johannes de Doper-Elia en Jezus-Elia	
13 ♦ 'INDIEN IEMAND ACHTER MIJ WIL KOMEN' (LUCAS 9,23-27)	167
1. 'Volg mij' (Lucas 5,27)	
2. 'Indien iemand achter mij wil komen' (Lucas 9,23-27)	
3. Tot leerlingen en menigte	
4. Moeten en willen	
5. Twee navolgingsmomenten	
6. Compositie	
7. Abraham	
14 ♦ '... TOT ZIJ HET KONINKRIJK VAN GOD GEZIEN HEBBEN' (LUCAS 9,27)	173
1. Van verheerlijking tot wederkomst	
2. Komen in heerlijkheid	
3. In de heerlijkheid	
4. Context van Lucas 9,27	
5. Lucas 9,27	

15 ♦ ‘BARMHARTIGHEID’ IN LUCAS-HANDELINGEN	182
1. ‘Barmhartigheid’ in Tanach/LXX	
2. Eerste verkenning in Lucas-Handelingen	
3. De woordgroep ‘ontferming’	
4. De woordgroep ‘barmhartigheid’	
5. Het ultieme verhaal over ontferming	
6. Conclusies	
16 ♦ HET WOORD DAT MENSEN DOET REIZEN	205
1. Het semantisch veld van de beweging	
2. De antieke reiziger	
3. Reizen is niet zonder gevaar	
4. De zeereis als koerswijziging	
5. Het reisverhaal	
6. Reizen als structurerend principe	
7. Reizen door Galilea	
8. De weg	
9. De functie van het reismotief	
17 ♦ ‘... EN HIJ IS LANKMOEDIG JEGENS HEN’ (LUCAS 18,1-8)	214
1. Vertaling van Lucas 18,1-8	
2. Twee delen: gelijkenis en toepassing	
3. Gelijkenis	
4. Structuur van Lucas 18,2-5	
5. Toepassing	
6. Structuur van Lucas 18,6-8	
7. Samenhang in Lucas 18,1-8	
8. Vertalingen van καὶ μακροθυμεῖ ἐπ’ αὐτοῖς (Lucas 18,7c)	
9. Oplossingen voor de problemen in 18,7	
10. ‘... en Hij is lankmoedig jegens hen’	
11. Het eerste deel van de gelijkenis en de toepassing	
12. Het tweede deel van de gelijkenis en de toepassing	
13. Conclusie	
18 ♦ DE RECHTVAARDIGING VAN DE ZONDAAR (LUCAS 18,9-14)	235
1. Vertaling van Lucas 18,9-14	
2. Plaats van Lucas 18,9-14 in de context	
3. Relatie tussen 18,1-8 en 18,9-14	
4. Structuur van Lucas 18,9-14	
5. De aanleiding voor de gelijkenis (v. 9)	
6. De gelijkenis (vv. 10-13)	
7. Slotconclusie (v. 14)	
8. Het oordeel (v. 14b)	
9. De reden voor het oordeel (v. 14c-d)	

10. De strekking van de parabel	
11. 'Example story' of 'agonistic story'	
19 • EEN BLINDE DIE ZICHT KRIJGT OP DE WEG (LUCAS 18,35-43)	249
1. Tekstafbakening	
2. Vertaling van Lucas 18,35-43	
3. Betekenislijnen van Lucas 18,35-43	
4. Lucas 18,35-43 als begin van 18,35-19,28	
5. Verbinding met 17,11-18,34	
6. Twee fasen	
7. Teksteenheid	
8. Vier transformaties	
9. Inzicht en zicht	
 VERANTWOORDING	 268
 BIBLIOGRAFIE	 271
 REGISTER VAN NAMEN	 291
 REGISTER VAN BIJBELPLAATSEN	 299